

NEŞREDİLMEMİŞ BAZI TÜRK KAYNAKLARINA GÖRE BOSNA HİRİSTİYANLARI (BOGOMİLLER)

LES KRISTIANS (BOGOMILES PARFAITS) DE BOSNIE D'APRÈS DES DOCUMENTS TURKS INÉDITS

PROF. DR. M. TAYYİB OKİÇ

ÇEVİRİ: PROF. DR. SALİH AKDEMİR, YRD. DOÇ. DR. RECEP DURAN

GİRİŞ

Biz bu araştırmamızda, Bosna-Hersek Bogomillerinin dini fikirlerini ve "Bosna Kilisesi" (Crkva-bosanska) denilen kiliselerinin teşkilatını değil, fakat sadece tarihleri ile ilgili Türkçe belgeleri incelemek istiyoruz. Yaklaşık olarak bir asırdan beri, Bogomillik, özellikle Sırp ve Hırvat yazarlar tarafından, değerli bilim adamı Alexandre Soloviev'in geçenlerde açıkça gözler önüne serdiği gibi, -bazı istisnalar bir yana- maalesef tarafsızca incelenegelmıştır. Bu çalışmaların sonuçlarını, biri dinî diğeri ise siyasal ve ulusal olmak üzere iki ana eğilim etkilemiştir. Bu çalışmalar, Boşnakların atalarının, XV. asırda İslam dinine girerlerken, Bogomil dinini değil, fakat, -yazarlarının dini ya da siyasal eğilimlerine göre- ortodoksluğu ya da İslam'ın terketmiş olduklarını ispat etmek istemektedir. Başka bir deyişle, bu araştırmacılar apaçık bir olguyu, Bogomilizm'in Bosna'daki ve dahası Balkanlardaki varlığını inkâr etme cür'etini gösterebilmişlerdir. Bütün bu görüşlerin temelsiz görüşler olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Bu bize, siyasal ya da ulusal gerekçelerle, -hem de ön yargıların tatmin edilebilmesi uğruna- ilmi gerçeğin nasıl kurban (yok) edilebileceğini göstermektedir. İleri sürdüğümüz görüşün doğruluğunu kanıtlamak için Cenevre Üniversitesinde profesör olan tarafsız bilim adamı Alexandre Soloviev'in derin bir araştırma sonunda ulaşmış olduğu sonucu zikretmek yeterlidir: Gerçekten de, Bosna'daki Bogomiller ve Bogomillik hakkında bir çok çalışma(ların)dan birinde şöyle demektedir:

"Şu son elli yıllık süre içinde, Sırp ve Hırvat literatüründe, Ortaçağ'daki "Boşnak Kilise"sinin sapık (hérétique) değil fakat ortodoks (rechtgläubig) olduğunu teyid eden bir hayli çalışma bul-

mak mümkündür. İşte bu çalışmalar, yazarların ulusal eğilimlerine göre, Bogomillliği Sırp Ortodoksluğu ya da katolik olarak görmektedirler¹."

Soloviev, Bogomillerin, haç karşısında takındıkları tavrı, mezar kitabelerinin ve diğer belgelerin ışığında inceledikten sonra, "Bosna Kilisesi'nin Bogomil olduğunu ve onun bu konuda, Anadolu'daki Selefleri olan Pavlus taraftarlarının öğretisini izlediğini vurgulamaktadır²."

Konumuza girmeden önce, Bogomil sorununun, mahalli yazarların sundukları şekilde, ana hatlarıyla gözden geçirmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

YUGOSLAV TARİHÇİLİĞİNDE BOGOMİL SORUNUNA GENEL BAKIŞ

Sırp ve Hırvat araştırmacılar bize Bogomiller hakkında üç teori sunmaktadırlar. Birinci teori; Boşnak Kilisesini (sapık) ve Bogomil olarak kabul eder; ikincisi, Boşnak Kilisesi'ni Ortodoks Kilisesi ile özdeşleştirir; ve üçüncüsü, Boşnak Kilisesini, en azından başlangıçta Katolik sayar.

Bu teorilerin ilki, Hırvat bilim adamı Franjo Racki tarafından ileri sürülmüştür. F. Racki, Latin belgelere dayanarak, Boşnak Kilisesi'nin gerçekten de sapık, bogomil ve dualist³ olduğu sonucuna ulaşmıştır. Nitekim bu hususu daha başka bir çok belge de kanıtlamaktadır.

*Bu tebliğ, 19 Eylül 1955'te İstanbul'da gerçekleştirilen Uluslararası 10. Bizantoloji Kongresi'nde sunulmuştur.

¹Dr. Aleksandar Soloviev, Jesu li bogomili postovali krst? (Les Bogomiles ont-ils honoré la croix?), Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Nova Serija, Sarajevo 1948, c. III, s. 101 (Fransızca özet).

²Aynı dergi, s. 102.

³Prilozi za povjest bosonskih Patarena (Starine, I. Zagreb 1868); Bogomili i Patarni (Rad de l'Academie Yougoslave, c. VII, VIII, IX, Zagreb 1868-1870); Bu çalışma ikinci defa Academie Serbe (c. LXXXVII) tarafından yayınlanmıştır: Beograd 1931.

Bu tez uzun süre temel tez olarak kalmıştır. Bir başka Hırvat araştırmacı Ciro Truhelka, hayatının sonlarına yakın bir döneme kadar⁴ bu tezi savunmuştur. Ancak daha sonra birden fikir değiştirmiş ve Katolik teze dönmüştür⁵.

Değerli Sırp tarihçiler Ilarion Ruvarac⁶, Vladimir Corovic⁷, Jovan Radonic⁸, Vladislav Skaric⁹ ve Katolik rahip Dargutin Kamber¹⁰, genel olarak Racki ile aynı görüştedirler. Son yapılan araştırmalar ve özellikle Profesör A. Soloviev'in¹¹ çalışmalarına göre, bu tezin sonuçta hakim tez olacağı muhakkaktır. Soloviev kadar tarafsız bir araştırmacı olan Anto Babic¹² de aynı kanaattedir. Şuna da işaret etmek gerekir ki, Safvet Basigic'ten¹³ başlayarak Mehmet Handzic¹⁴e kadar Boşnak araştırmacılar da aynı sonuçlara ulaşmışlardır. Bu son zikredilen araştırmacılar, oldukça sınırlı olan ve büyük kısmı da resmi olmayan Müslüman kaynakları da kullanmışlardır. Bugün, burada, size, doğruluğu tartışılmaz tarihi Türk belgeleri sunmaktan onur duymaktayım.

Ortodoksluk lehinde olan ikinci tez ilk defa Bozidar Petronovic tarafından 1867'de savunulmuştur¹⁵. Bu zat mütereddit bir kimsedir. Latin kaynakları kesin olarak reddetmez ve hatta Boşnak Kilisesinde Bogomil unsurların varlığını bile kabul eder, fakat bunu Kristianlara, yani seçkin Bogomillere (Bogomiles Parfait) hasreder; halk kitlesi (sıradan Bogomiller) ise, ona göre ortodokstur. Atom takma adlı (muhtemelen Simo Tomic) bir yazar, sıradan bir eser de Boşnak Kilisesinin ortodoks olduğunu savunur.¹⁶ Jovan Jevtic¹⁷ adlı bir ortodoks rahip ve Sivetislav Davidovic¹⁸ adında biri de aynı şeyi ileri sürerler. Bu tezin en ateşli savunucusu şüphesiz Vaso Glusac'tır. Vaso Glusac, yazmış olduğu eserlerinde, sadece Boşnak Kilise'sinin Bogomil olmadığını değil, fakat aynı zamanda Balkanlar'da hiç bir zaman Bogomilliğin mevcut bulunmadığını da kesin olarak ifade eder.¹⁹ Ona göre Bosna-Hersek'te Bogomillerin ve Bogomilizmin varlığına şahadet eden bütün latin belgeler Vatikan'ın salt uydurmasıdır. Ortadoks belgeler keşişlerin sofuca hayalleri; Bizans belgeleri değersizdir ve papaz Cosmas'un sözleri²⁰ ise bir rüyadır (Burada Glusac, Blogiev'i takip eder). O, dinsel ve siyasal duygularına uygun gelecek bir

⁷Bosna i Hercegovina, Beograd 1925; Bogomili, Patarenı, Babuni, Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenacka, Zagreb 1926, I, 238-239; Historija Bosne, Beograd 1940.

⁸Racki'nin eserinin önsözünde, Beograd 1931.

⁹Kudigeri, Prilozi za knjevnost, Jezik, istoriju i folklor, Beograd 1926, v. VI, No. 1 içinde s. 107-110; Strenje Islama u Bosni i Hercegovini, Gajret, kalendar za g. 1940, Sarajevo 1939, s. 29-33.

¹⁰Kardinal Torguemada i tri bosanska bogomila, Croatia Sacra, Zagreb 1932; ayrıca bkz. Jordan Ilic, Die Bogomilen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Sremski Karlovci 1923.

¹¹Postanak i pad bosanske crkve, Prosijetni Radnik, no. 6 ve 7, Sarajevo 1947; Gost Radin i njegov testament, Pregled, II, no. 7, Sarajevo 1947; Vjersko učenje bosanske crkve, Rad Jugoslavenske Akademije, c. CCLXX, Zagreb 1948; La doctrine de l'Eglise de Bosnie, Bulletin de la classe des Lettres de l'Académie Royale de Belgique 5e serie, c. XXXI, Bruxelles 1948; Jesu li Bogomili postovali krst?, Glasnik Zem. Muzeja, Nouv. Serie, III, Sarajevo 1948; Les des Lettres de l'Acad. Ray. de Belgique, 5e serie, c. XXXV, Bruxelles 1949; Saint Gregire, paron de Bosnie, Byzantion, c. XIX, Bruxelles 1950; Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, Godisnjak, I, Sarajevo 1949; Fundajiti, patarenı i kudigeri, Zbornik radova Vizantoloskog Instituta Srpske Akademije Nauka, I, Beograd 1952; La masse cathare, Cahier d'Etudes Cathares, No. 12, Arques 1952; Engelski izvestaj XVII vijeka o bosanskim Poturima, Glas. Zem. Muz., Nouv. ser., VII, Sarajevo 1952 (Un temoignage anglais du XVII siecle sur les Poturs de Bosnie, Byzantion, XXIII, Bruxelles 1953; Autour des Bogomiles, Byzantion, c. XXII, Bruxelles 1953; Novi podaciza istoriu neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni, Glas. Zem. Muz., nouv. ser. VIII, Sarajevo 1953 (De nouvelles donnees sur le mouvement Neomanicheen en Italie et en Bosnie; Svjedocanstva pravoslavni izvora o bogomilstvu na Balkanu, Godisnjak, V, Sarajevo 1953; Le Probleme du Bogomilisme en Bosnie Medievale, Athenes 1955; Bogumili, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1955, I, s. 640-645

¹²Noviji pogledi u nauci o pitanji srednjevjekovne vrkve bosanske, Predled, No. 2 s. 101-107, Sarajevo, Şubat 1954. Ayrıca şu makalesine bakınız. Nesto o karakteru bosanske feudalne drzve, aynı dergi, no. 2, s. 83-86, Sarajevo 1953.

¹³Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900, s. 18-19; Patarenı i İslam, Jugoslavenska Njiva, V, Zagreb 1921.

¹⁴Glavni uzrok prelaza Bogumila na İslam, Kalendar Narodne Uzdance za 1935, Sarajevo 1934; Jedan priloz povjesti prvih dana sirenja Islama u Bosni i Hercegovini, aynı takvim, Sarajevo 1937; Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana, Sarajevo 1940; Burada Muhammed Hadzijahtic'in bir makalesine işaret etmek gerekir: O islamizaciji bosanskih Krstjana, Obzor Gazetesi, Zagreb, 31 Aralık 1937.

¹⁵Bogumili, crkva bosanska i Krstjani, Zadar 1867. Şunları da zikretmek gerekir: German Andjelic, Patarenı u Bosni Bosanska crkva za vrijeme kraljeva, Bosansko-Hercegovacki Istonic, c. V, Sarajevo 1891. Ayrıca bkz. Nasli Muslimani i Bogomiltvo, Srpska Riječ Gazetesi, Sarajevo 913, ve Jovan Mitranovic, O proklevstvu na Babune, Bos. Vila, c. IX, Sarajevo 1894.

¹⁶Kakva je bila srednjevjekovna crkva bosanska, vjera bosanska?, Bosanska Vila, Sarajevo 1892 ve 1894.

¹⁷Jedan vazan dokumenat o islamizaciji bosanskih prokraja, Jugoslavenska Posta Gazetesi, 6 Ağustos 1938.

¹⁸Srednjevjekovna crkva bosanska nije bila bogumilska ni patarenska, Brastvo, Sarajevo 1938, c. XV, No. 10-12; ayrıca bkz. Petar Gakovic, Prilogza istoriju i geografiju Bosne (Nestanak Bogumila, islamizacija Bosne, Porijeklo Srba na sjeverozapadu Bosne), Sarajevo 1923.

¹⁹Srednjevjekovna crkva bosanska bila je pravoslavna, Prilozi, c. IV, Beograd 1924; Istina o Bogumilima, Beograd 1945; Kakva je bila crkva bosanska u srednjem veku?, Glasnik Srpske Pravoslavne Crkve, Beograd 1948; Zapis iz 1329 godine nema istoriske vrednosti, Glasnik Zem. Muzeja, Nouv. ser., c. VII, Sarajevo 1952.; Problem bogumilstva, Godisnjak, c. V, Sarajevo 1953.

²⁰Bkz. Ch. Puech-A. Vaillant, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le prêtre, Paris 1945.

⁴Gost Radin i njegov tastamenat, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1911, c. XXIII, s. 355-376; Almanca: Das Testament des Gost Radin, Wissensch. Mitteilungen aus Bosnien, 1916, c. XIII; Jos o testamentu Gosta Rodina i o Patarenima, Glas. Zem. Muzeja, c. XXV, s. 363-382.

⁵V. Poujest hrvatskih zemalja Bosne i hercegovine, Societe catholique "Napredak" yayını, Sarajevo 1942 (Bosna Kilisesi Bölümü).

⁶O natpisu na erki Hercega Stjepana u Gorazdu, Glas de l'Academie Serbe, Beograd 1989, c. XVI.

tezi kanıtlamak için her şeyi tahrif eder. Bu durumla ilgili olarak, Anto Babic şöyle der: "Gerçekten de, bir tezi kanıtlamak için tarihsel kaynakların tahrif edilmesine dair buna benzer bir örnek bulmak zordur"²¹. Glusac'ın bu tuhaf davranışı Hırvat tarihçi Vjekoslav Klačić'i hasmının görüşlerini çürütmeye sevk etmiştir. Klačić bu konudaki görüşlerini şöyle ifade eder: Kendi fikirlerine hayranlığı yüzünden Glusac, eski inançları yıkmak için, teorisinin okul kitaplarına sokulmasını talep etmiştir. Ancak, Müslümanların derhal Hristiyan olmalarını ve önceden mensub oldukları ortodoks kilisesine tekrar geri dönmelerini istememesi son derece şaşırtıcıdır. Çünkü, onlarda Sırlarla aynı dindendiler. Ancak, Sırlarla aynı dinden olduklarına göre, Müslümanların derhal Hristiyan olmalarının ve eskiden mensub oldukları ortodoks kilisesinin bağrına tekrar geri dönmelerini istememesi son derece şaşırtıcıdır. Öyle görünüyor ki, araştırmanın tamamı bu amaçla yazılmıştır.

Üçüncü tez, yani Boşnak Kilisesinin Katolik karakterli olduğu tezi ilk savunucularını, A. Babic'in belirttiği üzere, tezlerini tarihe dayandırabilmekten ziyade, belgeleri kendi siyasetlerine uyduran²² Milobar'ın²³ ve Pilar'ın²⁴ şahsında bulmuştur. Bu iki yazar Bosna'daki Bogomil hareketinin, Hırvat Glagolizminin bir devamından ve zamanla değişmiş şekliinden başka bir şey olmadığını kanıtlamak istemektedirler.²⁵ Daha öncede zikrettiğimiz üzere, Ciro Truhelka'da, Boşnak Kilisesinin, Katoliklikten başka birşey olmadığını arzulayan aslında çok az sayıdaki yazara katılmak için eski görüşünü terketmiştir. Nihayet bu tez daha ciddi bir temsilcisini, Jaroslav Sidak'ın şahsında bulmuştur; Ona göre, Boşnak Kilisesi, sapık değil, fakat sadece ayrılıkçı bir kilisedir. Glusac gibi, O da, Latin belgeleri muhaliflerinin uydurması olarak kabul eder. Ortodoks kaynaklara gelince; her ne kadar doğruluklarını kabul etse de, o, bu kaynakların, Bosna Kilisesi'ni yanlışlıkla sapık olarak tavsif ettiklerini iddia eder. Sidak'a göre²⁶, Bosna Kilisesi -toprak bakımından- eskiden katolik bölgesine ait bulunuyordu.

BOGOMİLLER ÜZERİNE ARAŞTIRMALARIN GÜNCEL DURUMU

Bu çok önemli konuda yapılan son araştırmalar Jaroslav Sidak ve Glusac'ın tezlerindeki yanlışlıkları ortaya koymuş ve yeni

araştırmalara vesile olmuştur. Bu sefer konu iyice belirlenmiştir. Bundan böyle, gerçekten sapık ve Bogomil bir Boşnak Kilisesi'nden söz edilecektir. Özellikle çözülmesi gereken bir problem kalıyor ki, o da, Latin kaynaklarla çelişir görünen, bazı yerel kaynaklarla ilgilidir.

Gerçekten, son zamanlarda bazı araştırmacılar Bogomiller üzerine bazı başarılı araştırmalar yayınlamışlardır. Bunlar arasında meşhur Alexandre Soloviev'in²⁷ adının yanında, meselâ Mihajlo Dinic²⁸ ve Dragutin Knievald'in^{28a} adlarını zikrederim. Bütün bu araştırmaların sonuçları Boşnak Kilisesinin sapık ve Bogomil özelliğini teyid etmektedir²⁹.

²¹Noujft pogledi...de zikredilen makale, s. 103.

²²Bosanska crkva i Patarni, *Crnice iz hrvatske prošlosti*, s. 69, Mehmed Handžić, *Islamtzacija*, s. 3'ten naklen. Ayrıca bkz. Herceg Hrvoje i Hval Krstjanin, *Nastavni Vjesnik*, c. XXXV, Zagreb 1926.

²³Ban Kulin i njegove doba, *Glasnik Zem. Muz.*, Sarajevo 1903, c.XV.

²⁴Bogomilstvo kao religiozno-povjestni te kao socialni, i politicki problem, Mehmed Handžić'ten naklen, *Islamtzacija*, s. 10, not 14; Südländ-Pilar, *Die südslavische Frage und der Weltkrieg 1918*, Anto Babic'ten naklen, *Pregled* No. 2, 1954'deki makale, s. 102.

²⁵Zikredilen makale, *Pregled* No. 2, 1954, s. 103. raturi, *Godisnjak*, V, Sarajevo 1953; Danasnje stanje pitanja crkve bosanske u historijskoj nauci, *Historijski Zbornik*, c. VII, Zagreb 1954; Kapitarovo bosansko evandjelje u sklopu problema crkve bosanske, *Slovo*, 4-5, Zagreb 1955; Ecclesia Slavonica imisija Dominikanaca u Bosni, *Zbornik radova Filozofskog Fakulteta*, c. III, Zagreb 1954; Franjevačka Dubia iz g. 1372-1373, kao izvor za povjest Bosne, *Istorijski Casopis*, Beograd 1955. Son çalışmalarına bakılırsa Racki'nin tezini kabul etmiş gibi görünmektedir. Bosna Kilisesinin katolik özelliği için bkz. Leo Petrović, *Hrvatsko podrijetlo bogomilstva*, *Spremnost*, I, Zagreb 1942; *Krscani bosanske crkve*, Sarajevo 1953; Marko Vego, *Povjest Humske zemlje I. dio*, Samobor 1937.

²⁶Problem crkve bosanske u nasoj historiografiji od Petranovica do Glusca, *Rad de l'Academie Yougoslave*, c. 259, Zagreb 1937; Pravoslavni Istok i crkva bosanska, *Savremennik*, c. XXVIII, Zagreb 1938; *Crkva bosanska i problem bogomilstva u Bosni*, Zagreb 1940; Samostalna crkva bosanska i njezin redovnici, *Nastavni Vjesnik*, Zagreb 1941; Oko pitanja bogomilstva i crkve bosanske, *Historijski Zbornik*, c. III, Zagreb 1950; Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovici XIII. stoljeća, *Zgodovinski casopis*, c. VI-VIII, Ljubljana 1952; Pitanje crkve bosanske u novijoj liter.

²⁷Jedan prilog za istoriju Patarni u Bosni, *Zbornik radova Filozofskog Fakulteta Univerziteta*, I, 33-44, Beograd 1948.

²⁸Vjerodostojnost tatinskih izvora o bosanskom Krstjanima, Zagreb 1949.

^{28a}Völker und Kulturen Südosteuropas'daki, München 1959, son makalesi, s. 173-198. Krş. Les Bogomiles, *Synthesis*, No. 147-148, Ağustos-Eylül 1958, s. 82-97 (Bibliyografya).

²⁹Bosna'daki Bogomilizm ve Bosna Kilisesi hakkında şu eserleri zikrederim: A. Heffer, *Dva odlomka iz povcega rada o kruscanskoj crkvi u Bosni*, *Spomenikrjiga iz Bosne*, Zagreb 1901; Julijan Jelenić, *De Patarnis Bosnae*, Sarajevo 1908; M. Zuljić, *Crnice o bogomilima uopće, a napose u Bosni i Hercegovini*, *Skolski Vjesnik*, Sarajevo 1906; Vatroslav Jagić, *Ein neuentdeckter urkundlicher Beitrag zur Erklärung des bosnischen Patarnenthums*, *Archiv für Slav. Phil.*, c. XXXIII, Berlin 1912; Dr. Milan Prelog, *Povjest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I, Sarajevo, (1908); L. Thalloczy, *Beitrag zur Kenntnis der Bogomil*

Öte yandan, otantik Türk belgeleri, Seçkin Bogomilleri, yani Bosna Kristiyanlarını diğer Hristiyanlardan belirgin şekilde ayırmaktadır. Üstelik bu belgeler bize, Fatih Sultan Mehmed'in Bosna'yı fethinden altı yıl sonra onların bölgesel dağılımı hakkında bilgi de vermektedir. İzleri XVII. yüzyılın başlarına kadar resmi sicillerde devam etmiştir.

Kâmil Bogomillerin, kendilerine Kristian yani Hristiyan adı verdikleri bilinmektedir. Bogomillere verilen bir çok ad arasında (Babun, Patarène vs. -Dubrovnik'teki arşivlerde bulunan belgeler onları bu şekilde adlandırmaktadır)- Kâmil Bogomillere verilen ad olarak Kristiyan adı çok yaygın bulunuyordu. Bu ad, değişik yazarların Bogomillîğe ve Bogomillere tahsis ettikleri eserlerde de çok meşhurdur. Osmanlı dönemindeki nüfus sayımı ile ilgili resmi kütüklerde aynen bu ad kullanılmıştır. Burada, diğer gayr-ı müslimler "Gebr" ya da "Kâfir" olarak tavsif edilirlerken, Kâmil Bogomiller münhasıran bu ad altında zikredilmişlerdir. "Gebr" ve "Kâfir" kategorisine, tüm dinî vecibelere sım sıkı bağlı "Kristians"ların (Kâmil Bogomillerin) seviyesine yükselmemiş olan inanmış halk kitlelerini, sıradan Bogomilleri de dahil etmeliyiz. Kâmil Bogomiller Boşnak Kilisesinin hiyerarşisine dahil kimseler olarak kabul edilebilirler.

Gerçekten de, Osmanlı devletine ait Tahrir defterlerinin³⁰ değeri ve önemi üzerinde fazla ısrar etmeye gerek yoktur. İstanbul ve Ankara'daki Devlet arşivlerinde bulunan Osmanlı Devletine ait istatistik kayıtlarından (sicillerinden) yak-laşık 150 kadarı, bugünkü Yugoslavya'yı oluşturan ülkelere tahsis edilmiştir. bunların da takriben yarısı, Klis, Krka, Pozega ve Laknas Sancakları (eyaletleri) dahil olmak üzere Bosna ve Hersek ile ilgilidir.

Biz bu çok sayıdaki belgeleri incelerken özellikle Bosna Kristian Bogomilleri üzerinde durduk. Bu sicilleri incelerken göze çarpan ilk husus, Macar egemenliğine giren bölgelerde, yani daha açık bir şekilde, Bosna'nın kuzeyinde (Jajce ve Srebrenik kasabalarında), Kuzey-doğusunda ve Güney-doğusunda, Bogomillerden söz edilmemesi ve hatta izlerinin bile mevcut olmamasıdır. Bu sessizlik, Macaristan-Hırvatistan Krallarının ve Vatikan'ın Bogomillere karşı takındıkları tavırla açıklanır. Gerçekten de bu

krallar ve Vatikan, Bogomillere karşı bir çok haclı seferine girişmişler ve onlara engizisyon cezaları tatbik etmişlerdir. Bogomillere karşı savaşanlar tıpkı Filistin'de Kudüs'ü feth etmek için Müslümanlara karşı savaşanlar gibi, günahlarından temizleniyorlardı³¹.

Kâmil Bogomillerin izlerini, münhasıran, Fatih Sultan Mehmed'in fethinden önce veya Fetih sırasında, Türklerin egemenliği altına giren bölgelerde buluyoruz. Diğer bölgelerde ise, Bogomiller ya yok edilmişlerdir ya da, katolik-mienlehre, *Wissensch, Mitteilungen aus Bosnien*, c. III, 1895; H. Z. Bjelovucic, *Bogomilska vjera od XVI v.*, Dubrovnik 1926; Bozidar Kovacevic, *Bogomili, crkva bosanska, Srpski Knjizevni Glasnik*, 54, Begrad 1938; Dr. Josip Matasovic, *Ogledi paulikijanske bibliografije, Glasnik Zem. Muzeja*, c. XXXII, Sarajevo 1920 ve Tri humanista o Patarenima, *Godisnjak skopskog Filozofskog Fakulteta*, I, Skopje, 1930; J. Ilic, *Die Bogomilen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Sremski Karlovci 1923; N. Radojicic, *O zamlji i imenima bogomila, Prilozi*, c. VII, Beograd 1927; J. Jablanovic, *Bogomilstvo ili Patarenstvo*, Mostar 1936; L. Petrovic, *Krscani bosanske crkve*, Sarajevo 1953; E. Anickov, *Maniheji i Bogomili, Glasnik Skopskog Naucnog Društva*, Skopje 1929.

Buraya kadar, büyük ölçüde, genel olarak Bogomillere hasredilmiş eserlerden ziyade sadece Bosna Bogomilleri hakkında yabancılar, (birkaç da yerli araştırmacı) tarafından yapılmış çalışmaları zikrettik. O halde genel olarak Bogomillizm ve genel olarak Bogomiller hakkında yapılmış birkaç çalışmayı da zikrelelim: L. Léger, *L'hérésie des Bogomiles en Bosnie et en Bulgarie au Moyen Age*, La Ravue des Questions historiques, c. VIII, Paris 1870; A. Lombard, *Pauliciens, Bulgares et bons-hommes en Orient et Occident*, Geneve 1879; A. Cronia, *Il Bogomilismo*, Roma 1925; V. N. Sharenkoff, *A study of Manichetism in Bulgaria with special reference to the Bogomilism*, New York 1927; D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichetism*, Cambridge 1948; St. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge 1947; M. Weingart, *Peatky bogomiltvi*, Praha 1914; N. Grossu, *K. istorii vizantiskich bogomilov XII veka, Trudy Kiev Duch. Akad.*, Kiev 1913; Petrus Siculus, *Historia Manichaeorum*, *Migne Patrologia Graeca*, c. CIV; Dr. A. Schmaus, *Der Neomanichismus auf dem Balkan*, Saeculum, II, Heft 2., 1951; D. Cuhlev, *Istoria na bulgarskata crkva*, I, Sofia 1910; Blogoev, *Pravni i socialni vzgledi na Bogomilite*, Sofia 1912 ve *Besedata na prezviter Kozma protiv Bogomilite*, Sofia 1925; D. Angelov, *a) Bogomilstvo v Bulgarija*, Sofia 1948, *b) Prezvitier Kozma* Sofia 1951; Nicolas Filipov, *Bogomilstvo, Vremena i narodi*, No. 3; J. Trilunov, *Besedata na Kozma Prizvitera i nejinijav avtor*, *Spisanie na Bulgarskata Akademija*, sec. hist. -phil., c. 29, Sofia 1923; Ivan G. Klincarov, *Pop Bogomili i negovoto vreme*, Sofia 1927; D. V'lev, *Bogomilskoto socialno-nacionalno dvizenie*, Varna 1942; A. Hilferding, *Istoria Serbov i Bulgarov*, *Sobranie Socinenij*, c. I, Moscou 1886; Kosta Racin, *Dragovitskite Bogomili*, Skopje 1948 (Makedon dilinde, Makedonski Jazik, c. I. Skopje 1950); Dragan Tatkovski, *Bogomilstvo i njegovoto istorisko znacenje*, Skopje 1951, ve *Koja je prava domovina Bogomila?*, *Pregled*, No. 3, Sarajevo 1953; Hristo Andonovski, *O Dragovitskin Bogomilima* Koste Racina, *aynu dergi*, No. 2, Sarajevo 1954.

³⁰Devlet istatistik kayıtlarının önemi ve özelliği hakkında okuyucuyu Profesör Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarına memnuniyetle gönderebiliriz. Özellikle de *İstanbul Üniversitesi İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi*'nde (c. II, no. 1) yayınlanmış çalışmasına (Fransızca özetle birlikte): "Les grands recensements de la population et du de l'Empire Ottoman et les registres imperiaux de statistique".

^{30a}Bogomir Brajković, Vatikanska politika u prostosti prema Bosni i Hercegovini, *Pregled*, V, 280, Sarajevo 1953.

³¹Bogomir Brajković, Vatikanska politika u prostosti prema Bosni i Hercegovini, *Pregled*, V, 280, Sarajevo 1953.

liçe ve hatta bazı yerlerde ortodoksluğa tekrar dönmüşlerdir. Böylece Kristiyanlara veya hiç değilse izlerine rastlama olasılığı Türkler tarafından fethedilmiş bölgelere indirgenmiş bulunmaktadır:

a) Fatih Sultan Mehmed'in seferleri sırasında: 1. Kral Vilayeti (Vilayet-i Kral)'ne özellikle -Saray (Sarajevo), Visoko, Bosna Dubrovnik, Brod, Uskoplje, Lasva, Rama ve Maglaj nahiyelerine; 2. Hersek vilayetinde, özellikle Neretva, Samobor, Sokol, Borovac, Vrabac, Blagaj, Konac Polje, Osanica, Gorazde, Zagorje, Bistrica ve Pribud nahiyelerine;

b) Fatih Sultan Mehmed'in seferinden önce Türk egemenliğinde olan yerlere: 1. Eski Kovacevic topraklarına (vilâyet-i Kovaç, Kovaç İli, Zemlja Kovacevica) özellikle Osat nahiyesi'ne ve 2. Eski Pavlovic topraklarına (vilâyet-i Pavli, Pavli İli, Zemlja Pavlovica), özellikle Olovci, Borac, Hrtar ve Bradar nahiyelerine...

Ülkenin diğer bölgelerindeki Bogomillerin Müslüman olmaları ise, Macar fethi sırasında, katolikliğe ya da ortodoksluğa dönmelerinden sonra gerçekleşmiştir. Bu durum, bölgelere göre, on sene kadar ve hatta bazen daha uzun bile sürmüştür.

Burada konumuza girmeden önce, Ankara ve İstanbul'daki Türk arşivlerindeki, incelediğimiz ve bu çalışmamızda yararlandığımız kayıtlar hakkında birkaç ayrıntı vermeyi gerekli görüyoruz.

A- İstanbul Arşivlerinde

Bosna'ya ait elimizde mevcut 872-873-1468-1469 tarihli en eski tahrir defterinde, Bosna'nın Fatih Sultan Mehmed tarafından alınışından altı yıl sonra, Kristiyan'lardan yani Kamil Bogomiller'den söz edildiğini görüyoruz³² Bosna'nın Sava'ya kadar olan Kuzey kısmının bu defterde yer almadığını söylemeye bile gerek yoktur; çünkü bu yerler, ülkenin Sultan tarafından fethedilmesinden (1463) kısa müddet sonra, Macarlar tarafından işgal edilmiştir (1464) Bilinmektedir ki Macarlar bu yörede, biri Jajce ve diğeri Srabrenik olmak üzere iki eyalet oluşturmuşlardır. Şaşırtıcı olan, Zvornik'in de bu kayıta yer almamış olmasıdır, çünkü Macarlar bu muhkem kenti zaptedememişlerdi. Bu kayıt bize ülkenin beş vilayete bölündüğünü

göstermektedir: 1. Jelec vilayeti (nahiyeleri: Jelec, Zvecan, Vrace, ras veya Yeni Bazar, Sjenica, Niksici (Nikşikler); 2. Pavli vilayeti (nahiyeleri: Borac, Olovci, Voluyak, Cataldza (?), Mokro, Brodar, Pogazi Pomori (?), Visegrad, Dobrun, Hrtar); 3. Kovaç vilayeti (Vratar ve Osat nahilerinden oluşur); 4. Kral vilayeti, yani ülkenin, Bosna kralının hakimiyetinde en son kalan parçası (nahiyeleri: Saray ovası (Sarajevo), Visoko, (Bosna) Dubrovnik'i, Bobovac, Kresevo, Hvojnica (Fojnica), Lasva, Uskoplje, Rama, Neretva, Brod, Pribic veya Kamenica, Gradcac, Kladanj ve Jelska Zupa); 5. Hersek vilayeti, Herzêgovine (nahiyeleri: Mileseva, Kukanj, Sokol, Samobor, Gorazde, Zagorje, Tukovac (?), Kom, Kava, Bilhoric, Gacko, Trebinje, Dabri, Nevesinje, Dreznica, Blagaj, Mostar, Neretva, Visevo, Osanica, Bistrica ve Dvistica).

Gerçekten de, Hersek'in sahil kıyısındaki toprakların özellikle Hersek Novi'nin (Castel Nuovo) ve Türkler tarafından sonraları fethedilmiş olan Dalmaçya'nın batı bölgelerinin de bu kayıta mevcut olmadığı görülmektedir. O halde, sözkonusu kayıta Kâmil Bogomillerin emarelerini araştırırken sadece yukarıda anılan bölgeyi göz önünde bulundurmamak zorundayız.

Bu belgeye göre, Pavlovici vilayetinde (nahiyeleri: Olovci ve Borac), Kral vilayetinde (nahiyeleri: Sarajevo, Visoko, Dubrovnik ve Brod) ve Herzêgovine vilayetinde (nahiyeleri: Neretva, Konac Polje, Bistrica, Borovac, Vrabac ve Samobor) Kristiyanların varlığı veya en azından adlarının çeşitli şekillerde anılmış olduğu müşahade edilebilir. Kayıt, içlerinde çeşitli tımar sahiplerinin görev yaptıkları Bosna-Hersek'teki kalelerin bir listesini de içermektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerinde hazırlanmasına 872'nin Recep ayının başında (1468 Ocak sonu) başlanan sicil 873 Şevval ayının sonuna (1469 Mayıs ortası) doğru tamamlanmıştır. Tahrir emini Ayas tarafından Ahmed adındaki bir tahrir katibine yazdırılmıştır.

Adının gösterdiği üzere bu sicil, (*Defter-i mücmel-i vilâyet-i Yeleç ma'a tawâbi ihâ wa lawâhikihâ ve vilâyet-i Bosna bi cûmlatihâ wa tamâmihâ*) özet bir sicildir (mucmal), dola-

³²İstanbul Belediye Kütüphanesi (Muallim Cevdet Koleksiyonu) No: 0.76.

yısıyla, özellikle de daha sonraki sicillere nazar-
ran eksiktir. Burada, hane sayısı yani evler (aile-
ler) bekarlar, dullar sayılır ama aile reislerinin,
isimleri zikredilmediği gibi, her nahiyede ki
köylerin toplam gelirleri de zikredilmez. Aynı
şekilde arazilerin kullanım şekli de (çiftlik, mez-
raa v.s.) belirtilmez. Bütün ülke, Padişah hassa-
larına ama (Hassaha-i Padişah), Bosna Valisi
İsa Bey hassalarına (Hassaha-i Mir-i Liva) ve
tumarlara ayrılmıştır. Her bölge Padişah Hassı,
Bosna Valisi (İsa Beg) Hâssı ve tumarlar olarak
bölümlere ayrılmıştır.

Bilinen ilk nüfus sayımı defteri olarak
taşıdığı fevkalade önem dolayısıyla, biz bu bel-
geyi ayrıntılı olarak tanıtmada bir sakınca
görmüyor ve basit bir tebliğin çerçevesini biraz
aştığımız için de özür diliyoruz.

Biz burada, defterde kaydedilmiş olan
İslam dinine girme (ihtida) olayları ile ilgili
kısaca bir kaç söz söylemek istiyoruz. Burada
tumar sahibi "yeni Müslüman" (Müslim-i nev)
olarak kayıtlıdır. Meselâ: Mahmut (s. 63), İshak
(s. 112), Kâsım (s. 118), İskender (s. 122), Mu-
hammedi (s. 136), İsmail 5s. 137), Hamza (s.
150), Ayas (s. 152), Karagöz (s. 161), Hızır (s.
166), Ahmet (s. 166), Süleyman (s. 174), İsa (s.
205). Samobor nahiyesinde bir tumar sahibi İsa
Bâli (s. 150) için "samobor kalesini Türkler'e ve-
renlerden biridir" denmektedir (İsa Bâli, Sama-
bor kal'asın virüb İslâm'a gelenlerdendir).

Müslüman adlarının yanında, Müslüman ol-
mayan babaların veya kardeşlerin adları da bu-
lunmaktadır. Meselâ: Nikola oğlu Musa (s. 107),
Radic oğlu Süleyman (s. 140), Kasım ve babası
Radko (s. 143), Mustafa ve Kardeşleri Ahmet ve
Mehmet, babaları Radun (s. 148) Borovina oğlu
Hasan, Ali ve Hüseyin (s. 167-168), Yusuf ve
kardeşi Vladislav (s. 172), Sokol oğlu İlyas (s.
202)

Yine bir çok şahıs adı zikredebiliriz ki,
taşıdıkları Boşnak soyadları onların İslam dini-
ne henüz yeni girdiklerini kanıtlamaktadır:
İsmail Djuric (s. 135), Mahmut Garovcic (s. 139),
Yusuf Radosalic (s. 142), İskender Radinovic (s.
142), Yusuf Divkovic (s. 153), rüstem Pretrzan (s.
155), Kasım Andric (s. 161), İlyas Bratilovic (s.
162), İsmail Repusevic (s. 163), Ali Bozidarcic,
Mahmud Dragilovic ve Mahmud Ruzic (s. 202).

Bundan başka, Bosna'da tumar sahipleri
arasında Macar (Üngürüs), Arnavut ve Vlah
(Eflak, İvlah, Vlah) sıfatı eklenmiş adlara da
rastlıyoruz. Macar adları arasında, Mahmud (s.
109), İshak (s. 125), Kasım ve Mustafa (s. 126),
Hamza (s. 145), Yusuf (s. 178); Arnavutlar
arasında ise; Hamza (s. 239), İlyas (s. 242) ve
Ahmet (s. 260) adlarını zikrederim. Vlah olarak
Eflak Hamza (s. 241), Yusuf (s. 248), İshak (s.
308) ve İvlah Mustafa (s. 317) gibi adları zikrede-
biliriz. Hatta Karagöz Alman (s. 287) adında bir
Alman ile bir Sakson vardır. "Sas Ali, Kethüdâ-i
Kal'a-i Dobrun" (s. 287).

Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki,
birçok kimse -özellikle Bosna'nın çeşitli kalele-
rinde (mustahfız ya da merd) olarak görev yapan
kimseler- çeşitli Balkan şehirlerinden
gelmişlerdir. Onların İslam'a girdikleri ya da en
azından İslam'a girmiş kimselerin soyundan
gelen kimseler oldukları düşünülebilir. Biz bu-
rada sadece birkaç örnekle yetineceğiz.

Moralı İskender ve Yusuf (s. 257), Florinalı
İlyas (s. 245), Selânikli Mustafa (s. 248). Krave-
rialı İlyas (s. 238), Yenişehir-Larissalı İshak (s.
240), Serezli İskender (s. 241), Dramalı Muham-
medi (s. 242), Vardarlı Ali (s. 246), Tırhala-
Tricalalı Kasım (s. 247), Sofyalı Şirmerd (s. 240),
Hamza (s. 245) ve İlyas (s. 245), Trnovolu Ahmed
(s. 238), Flibe-Philippopolisli Muhammedi (s.
239) ve Karadaja, Nikbolili-Nicopolisli Mahmud
(s. 241), Şirmerd (s. 242), Turhan (s. 249), Doğan
(s. 248), Üsküplü-Skopljeli Ahmed (s. 239) ve
Hoşkadem (s. 242), Prilepli Ahmed (s. 241) ve
İlyas (s. 243), Zivecanlı Admadja (s. 301), Trep-
calı Mustafa (s. 301), Strumicalı Süleyman (s.
288), Köstendilli Hamza (s. 319), Kalkandelenli-
Tetovolı Süleyman (s. 246), Stipli Hızır (s. 248),
Ovce Poljeli Admadja (s. 248), Köprülü Şirmerd
(s. 247), Kratocolu Karagöz (s. 248), Radomirli
Hamza (s. 243), Novo Brdolu Karagöz (s. 248),
Dubocicalı Şirmerd (s. 240), Şehirköylü Yusuf,
Şahin (s. 240), Karagöz (s. 244), Vranjeli Hızır (s.
239), Nişli Karagöz (s. 319), Topicalı Yusuf (s.
226), Semendireli-Smenderevo Admadja (s. 246),
Beogradlı Doğan (s. 239). Atmadja (s. 241) diye
biri Lazlu, Lazlı diye belirtilmiştir. Bu onun
Sırbistandan, Lazarın ülkesinden geldiğine
işaret edebilir. Başka ad Sribin, Sırp sıfatını
taşımaktadır. (s. 127); nihayet bir "knez" vardır ki
Hırvatın adını taşır (s. 151).

Daha sonraki defterler, ihtida vakalarını bu defterden daha çok içerirler³³.

İkinci defter (No. 5): On sene sonra 882 Ramazan ayının başında (1477 Aralığının başında) II. Murad oğlu II. Sultan Muhammed'in zamanında ve onun emriyle Ali oğlu Pir Mehmed Kâtib'in eliyle ve Vildan diye meşhur tahrir emini Mevlâna Muhyiddin'in imlâsıyla hazırlanan bu defter "münhasıran tahsis edilmiş olduğu" Hersek'e dair bir çok ayrıntı vermektedir. Bu defter özellikle, aşağıdaki nahiyeler ile şu kaleleri içermektedir. A. Nahiyeler: Sokol, Dvisti-ca ve Konac Polje ile birlikte Bistrica, Neretva ve Mileseva, Kukanj, Samobor, dabri ve Popovsko, Gorazde, Zagorje ve Osanica. B. Kaleler: Ljubuski ve Rug, Kljuc, Mostar, Blagaj, Povitelj, Klobuk, Samobor, Mileseva.

3. Üçüncü Defter (No. 24): Sadece Bosna'ya hasredilmiş olan bu defter daha tamdır. Bu defterin başında şu kayıt vardır: Bu defter öncekini tamamlayıp onun yerine almak ve böylece eskisini iptal etmek için kaleme alınmıştır. 894 Ramazanının başında (1489 Temmuz sonu) hazırlanmıştır. Bosna'daki dokuz kalenin "mustahfiz"lerinin tımarlarının yanında, altı nahiyenin de tımar, zeâmet ve haslarını ve Branko oğlu Hazır'ın kumandanı olduğu (Seras-ker-i livâ-i İzvornik) Zvornik sancak beyi hassını da ihtiva eder. Doğal olarak Hersek'i ihtiva etmeyen bu ayrıntılı defter Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanacaktır.

4. "Yeni Defter" (Defteri cedid-i mufassal) de denen 157 nolu defter Bosna'ya aittir. Hazırlanmasına Beyazid oğlu Selim oğlu Sultan Süleyman (Kanuni Süleyman)'ın hükümdarlığı ve İbrahim Paşa'nın vezirliği zamanında 935 yılının Rebiulevvelinin başında (1528 Kasım'ının ikinci yarısı) başlanmış ve 937 Muharremi-nin başında (1530 Ağustosunun sonu) tamamlanmıştır. Tahrir emini maden emini (Nâziru'l-maâdin) 'İvaz'ın imlâsıyla Kâtip Ali (Rumeli zaimlerinden biri) tarafından yazılmıştır. Bu defter de Hersek'i içine almaz, ancak Kuzey Bosna'da ve Dalmaçya'da fethedilen yeni nahiyeleri içerir.

5. 211 nolu Defter. Tahrir emini Mustafa (zâimlerden biri)'nin imlâsıyla Bayezid adlı biri tarafından (an zumreti mülâzimi'l-Atabeti'l-ulyâ) yazılmıştır. Yazımına, 947 Rebilevvelinin başında (1540 Temmuz başı) tımarların dağıtımıyla başlanan ve 948 Zilhicce'nin ortasına

doğru (1542 Mart ortası) bitirilen bu defter, Kuzey Bosna'da yeni fethedilmiş ülkeleri içermektedir. Bu devir, Lika, Krbava yanında Jajce ve Srebrenik gibi kasabaların, büyük bölümü meşhur Bosna valisi Gazi Hüsrev Bey'in fetihleri sayesinde olmak üzere Bosna'ya ilhak edildiği devirdir.

6. 212 Nolu Defter. Önceki defterle (no. 211) aynı tarihi taşıyan bu defter sadece Bosna kalelerinin "mustahfiz" tımarlarına (*Tımar-ı mustahfiz-ı kulâ-i Bosna*) hasredilmiştir. Bundan dolayı, Hersek bu defterde yer almaz.

7. 432 Nolu Defter. Bu defterin büyük bir bölümü eksiktir (Defterin başındaki fihristte kayıtlı olmasına rağmen eksik olan nahiyeler: Arzane, Zvecan, Jelec, Ras, Vracc, Sjenica, Dobrun, Visegrad, Hrtar, Brodar, Vratar, Osat ve Banja Luka). Bu defter Borac'ın nahiyesi Jazovnica ile başlar ve şu nahiyeleri ihtiva eder: Olovci, Kladanj, Sarajevo, (Bosna) Dubrovnik, Bobovac, Visoko, Brod, Lavsa, Maglaj, Tesanj, Dobor, Kamengrad, Kotor, Jajce, Drenovica, Cernik. Defter çok kötü durumdadır. Defterin hazırlanış tarihi belirtilmiş olmasa da defterde 941 (1534) tarihli bir tezkireden söz edilmektedir. Bu, defterin, bu tarihten önce hazırlanmış olduğunu gösterir. O halde bu defter de XV. yüzyılın birinci yarısında hazırlanmış olmalıdır.

8. Çiftlikler (Çiftlikât-ı Bosna) Defteri' nin de büyük bölümü eksiktir. Bu defterin ne başı ne de sonu vardır. Defterin elde bulunan kısmındaki çiftliklerin çoğu Sarajevo'nun, özellikle de Visoko'nun nahiyelerine aittir. Defterde, hazırlanış tarihi belirtilmiş olmasa da, -metindeki bazı ipuçlardan ve çiftlik sahiplerinin adlarından-, defterin XVI. yüzyılın ikinci yarısında hazırlanmış olduğu söylenebilir.

Bu defterden, tasnifinden önce yararlanıldığı için maalesef sonraları onu İstanbul başvekalet arşivindeki, yeni yerinde bulamadım.

B- Ankara Arşivlerinde

Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşivlerinde muhafaza edilen defterlere gelince, bunlarda da Kristianların adına rastlanmaktadır. Bu defterler üç tanedir:

³³V. Türk Tarih Kongresi'ne (14 Nisan 1956), yakında yayınlanacak olan, Osmanlı hakimiyetindeki Balkan halklarının İslam dinini kabul etmelerine ilişkin Türk bölgeleri hakkında bir tebliğ sunduk: "Osmanlılar Devrinde Balkanlardaki İhtidalarla İlgili Bazı Vesikalar". Bu tebliğin bir özeti Dr. Zeki Ali tarafından Arapçaya çevrilmiştir (*Al-Müslimîn*, Eylül 1957, Beyrut, s. 80-82).

1. Üç Büyük cilt halinde Bosna'nın ayrıntılı defteri (Defter-i mufassal-ı livâ-i Bosna) (5, 6 ve 11 nolar). Bu defterlerde yazım tarihi yoktur fakat, 5 nolu cildin 198. varak (arka yüz, 198) takî 997/1588 tarihli bir not dikkate alınırsa sözkonusu defterin bu tarihten sonra, XVI. yüzyılın sonuna veya, hatta belki de XVII. yüzyılın başına doğru hazırlanmış olduğu ortaya çıkar.

2. Hersek Defter-i Kebiri: İki büyük cilt halinde olup 7 ve 8. numaralarda kayıtlıdır. Birinci cildin başında (no: 8) bu defterin 993 Cemaziyelevvel ayının başında (1585 Mayıs ayı başı) Bâb-ı Âli'ye sunulmuş olduğu kayıtlıdır.

3. Nihayet Klis ve Krka livâlarına hasredilmiş Defter-i Kebir. Bu defterde hiçbir tarih kaydı yoktur. Fakat bu defterin adı bize, bu defteri tarihlemekte yardımcı olabilir. Çünkü biz biliyoruz ki, Klis livâsı, Klis kale-kentinin alınmasından (12 Mart 1537) sonra tesis edilmiştir. Krka veya Lika livâsı da aynı dönemden biraz sonra kurulmuş ve daha sonra Klis sancağına bağlanmıştır. O halde sözkonusu defter XVI. yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında hazırlanmış olmalıdır.

Belgeler

A) Bosna-Hersek'te özellikle Kristianların oturduğu köyler

Bosna'ya ait 873/1469'da hazırlanmış en eski nüfus sayımı defterinde birçok Kristian köyünün listesini görüyoruz. Fakat bu defterlerde aile reislerinin adları zikredilmemektedir. Burada tamamen Kristian olan bu köylerin listesini veriyoruz:

1. Borac nahiyesinde Prckovo (?) adında büyük bir Kristian köyü vardır. 34 aile, 4 bekâr (s. 32).

2. Bila Kristian köyü. Vrabac nahiyesinde, 6 hane (s. 177).

3. Konac Polje nahiyesindeki Gradac köyü 4 haneden oluşur (s. 70).

4. Bistrica nahiyesine bağlı Milotina adında bir başka Kristian köyü, 11 haneye sahiptir (s. 75).

5. Bosna Dubrovnik'i nahiyesinde iki Kristian köyü bulunduğunu kaydedelim. 14 haneli Brezovica ve 11 haneli Hocevsje köyü (s. 57).

İşaret etmek gerekir ki, Dubrovnik'in kendisi Kristiandı ve 10 haneye sahip bulunmaktaydı (s. 57).

6. Brovac nahiyesinde İdbar (?) adındaki Kristian köyü, 4 haneliydi (s. 248).

7. Neretva nahiyesi Kristiyanlar tarafından meskun bulunan 6 aile ve bir bekârdan oluşan Osik köyü ile 13 aileye sahip Terebun (?) köyünü içermektedir.

8. Brod nahiyesindeki bir köyden söz etmeden geçmemek gerekir. Bu köyün adı bile Kristianların (eskiden) varlığını hatırlatır: Kristianska Gora. En eski deftere göre (s. 98) bu köyde 10 aile ve 4 bekâr bulunuyordu (fakat bunlar Kristian olarak tavsif edilmemiştir). Bu köyün adına, XVI. yüzyılın ortalarında yazılmış daha sonraki bir defterde de rastlıyoruz (No. 432, varak 407b).

Sadece, Hersek'te iki köyde Kristian aile reislerinin adları açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu malumatı 1477 (No. 5) defterinden ediniyoruz.

a. 6 Kristian aileden oluşan Brovac nahiyesine bağlı Ribic köyünde aile reislerinin adları şöyledir:

1. Bu adın okunuşu kesin değildir. Peter Stori (?) olarak okunabilir. 2. Radun Kristian. 3. Cvitko Kristian. 4. Radivoj Kristian, 5. Milovit (?) oğlu Radonja (Varak 175b).

On yıl kadar önce bu köyde, 1469 nüfus sayımı defterinde (s. 247) aile reislerinin adları zikredilmeksizin belirtildiği üzere 8 Kristian aile bulunuyordu.

b. Samobor nahiyesi Restoka köyü 7 Kristian aileye sahiptir. Bu aile reislerinin adları şöyledir:

1. Jelonja Kristian, 2. Raduh Kristian, 3. Radeljko Kristian, 4. Vuksa Kristian, 5. Milivoj Kristian, 6. Radas Kristian ve 7. Perinko Kristian (varak 106 a).

Bu köyün nüfusu da on yıllık bir sürede azalmıştır. Çünkü, en eski defterde (s. 316) aynı köyde aile reislerinin adları belirtilmeksizin 9 ailenin bulunduğu zikredilmektedir.

B) Baştınalar (miras toprakları)

Kristiyanların adlarının özellikle "Baştina"

topraklarıyla ilgili olarak zikredildiğini görüyoruz.

a. Şu genel adlarla anılan Kristian Baştınalar vardır:

1. Baştina Kristiyan: a. Visoko nahiyesinin Cemernica köyünde XVI. yüzyılın sonuna doğru **Ankara 11 nolu defterde** kayıtlı (varak 174 a); b. Brod nahiyesinin Boljska köyünde (**aynı defter**, varak 221 a); c. Bosna Dubrovnik'i nahiyesinin Podgorica köyünde (aynı defter, varak 121 b).

2. Kristiyan Baştinası: a. Olovci nahiyesinin Pridvorica köyünde **Ankara 5 nolu defter**, varak 240b); b. Sokol nahiyesinin Suhodlak köyünde (**Ankara 8 nolu defter**, varak 44b).

3. Kristiyanlar Baştinası: Uskoplje nahiyesinin Kutı köyünde (**157 nolu defter**, varak 356a; **211 nolu defter**, varak 245a).

4. Kristiyanlar duttuğu Baştina (Kristiyanlar tarafından tutulan Baştina) a. Der yed-i Kristiyan (Kristiyan elinde): Neretva nahiyesinin Gornji Zaporanj köyünde Dragic Baştinası (7 nolu Ankara defteri, varak 39b); Foca kazasının Osanica nahiyesinin Strniste köyünde Tripko Baştinası (8 nolu Ankara defteri, varak 125a) ve Doljnji Svinjac köyünde Radesin Baştinası (aynı kaza, aynı nahiye, aynı defter, varak 123b). b. Der dest-i Kristiyan (Kristiyan elinde): Neretva nahiyesinin Zasljiye köyünde (5 nolu İstanbul 5 nolu defter, varak 176b).

5. Baştina Tarla-i Kristiyan ma'a Yaylak hissesiyle (Yaz otağında bir parça ile birlikte Kristiyan Baştina tarlası). Sokol nahiyesinin Podi köyünde (Ankara 8 nolu defteri, varak 51a).

b. Fakat bir de Kristianlara ait bir Baştina serisi vardır ki adları açıkça belirtilmiştir:

1. Payko-Kristian Radivoj Baştinası, Neretva nahiyesinin Seljan köyünde (**Ankara 8 nolu defter**, varak 30b).

2. Radko Kristian Baştinası, Hrtar nahiyesinin Stavoro köyünde (**Ankara 6 nolu defteri**, varak 127b).

3. Radmil Kristian Baştinası, (aynı köy, **aynı belge**, aynı varak).

4. Radovan Kristian Baştinası, (aynı köy, **aynı belge**, aynı varak).

5. Radosav Kristian Baştinası, Hrtar na-

hiyesinin Gornja Tatovnica köyünde (**aynı defter**, varak 129a).

6. Vukic Kristian Baştinası, Osat nahiyesinin Peci köyünde (**aynı defter**, varak 169a).

7. Radosav Kristian Baştinası, Osat nahiyesinin Klokotnica köyünde (aynı defter, varak 166a).

8. Ostoje Kristian ve Vladisav Kristian Baştinası (Ostoye ve İvladisav Kristiyanlar Baştinasıdır), Osat nahiyesinin Doljnji Zgunj köyünde (432 nolu defter, varak 84b).

9. Cehnovic (veya Cernovic ?) Kristian Baştinası, Nevesinje kazası Konac Polje nahiyesinin Doljnji Zaporanj köyünde (Ankara 7 nolu defteri, varak 22b).

10. Hladic (?) Kristian Baştinası (aynı köy, **aynı belge**, varak 22a)

11. Radic Kristian Baştinası, Brodar nahiyesinin Bristno Ustje (?) köyünde (**Ankara 6 nolu defteri**, varak 137b).

12. Bozidar Kristian Baştinası, Foca kazası Osanica nahiyesinin Doljnji Svinjac köyünde (**Ankara 8 nolu defter**, varak 124a).

13. Radosav Novic (?) Kristian Baştinası, (aynı köy, **aynı defter**, aynı varak).

14. (Okunamadi) Kristian Baştinası, Gorazde nahiyesinin Doljnji Susnik köyünde (**aynı defter**, varak 172b).

15. Radivoj Kristian Baştinası (aynı köy, **aynı defter**, aynı varak).

16. Radovac Kristian Baştinası (aynı köy, **aynı defter**, aynı varak).

17. Vukosav Kristian Baştinası (aynı köy, **aynı defter**, aynı varak).

18. Dobresin Kristian Baştinası (aynı köy, **aynı defter**, aynı varak).

19. Milasin Kristian Baştinası (aynı köy, **aynı defter**, aynı varak).

20. Radojle (veya Radile) Kristian Baştinası, Kom kazası Pribud nahiyesinin Rastoka köyünde (**aynı defter**, varak 203a).

21. Milivoj Kristian Baştinası (aynı köy, **aynı defter**, aynı varak).

22. Kristian Berkovic tarafından tutulan Baştina (Kristiyan Berković duttuğu baştina),

Riyavasa (**en eski defterde** yazıldığı şekliyle, s. 65) veya Rijavniste (24 nolu defterde yazılı olduğu şekliyle, varak 98b) köyünde.

C. Mezraalar

Kristian mezraalarını ise şu şekilde sınıflayabiliriz:

1. Kristian mezrası-Visoko nahiyesinin Topolnica köyü yakınında bir mezra (Ankara 11 nolu defter, varak 165a), aynı nahiye'nin Gomnica köyü yakınında "Mezraa-i Kristiyan" denen bir başka mezra (**432 nolu defter**, varak 396b), Brod nahiyesinin Mutnica köyünde bir üçüncüsü (**en eski defter**, s. 103), yine Uskoplje nahiyesinin Vincac çevresinde Novi Kalesi civarında bir mezra (**157 nolu defter**, varak 401a) ve nihayet Sarajevo nahiyesinin Zucka köyü yakınında bir mezra (**11 nolu Ankara defter**, varak 83a).

2. En eski defterde iki mezra görünür: Biri, Visoko nahiyesinin Podvinac köyünde Krabe (belki de Grabe) adındaki mezra (s. 106), ve diğeri, Sarajevo nahiyesinin Bogusev köyü dahilinde "Mezraa Baştına" denen (s. 132) mezra. Bu mezralara Kristian adı verilir. Tıpkı, Visoko nahiyesinin Podvinac köyündeki Dlb, yani Dub (Mezraa Dlb Kristiyanlardır) adlı üçüncü mezra gibi (**24 nolu defter**, varak 226a).

3. Visoko nahiyesinin Podvinac köyündeki Kralupı adlı mezra hakkında "Kristianlar toprağıdır" (Kristiyanlıktır) (**Çiftlikler defteri**, varak 8b) veya "Kristiyanlık yerleridir" (**432 nolu defter**, varak 313) denmektedir. Yine Olovci nahiyesi Pridvorica köyünde, Aşağı ve Yukarı, yani Dolnji Kristiyanlık ve Gornji Kristiyanlık olmak üzere, Kristiyanlık adını taşıyan ve sözkonusu köyün sakinleri tarafından ekim arazisi (ekinlik) olarak kullanılan iki mezra daha vardır (**En eski defter**, s. 34).

Burada belirtelim ki, bir Kristiyan mezrası da Visoko nahiyesinin Visnjica köyünde vardır (**157 nolu defter**, varak 95b ve **211 nolu defter**, varak 241a).

D. Bağlar

Neretva nahiyesinin Cadulj Dol köyünde Kristian Vukota Pericic Bağları diye bilinen bağlar (Kristiyan Vukota Pericic bağları demekle ma'ruf

bağlar) **24 nolu defterde** zikredilir (varak 111a). Yarım yüzyıl sonra aynı bağlar **212 nolu defterde** zikredilir (Kristiyan Vukota Pericic bağlarıdır) (varak 340a).

Nihayet, burada, Kristianlar tarafından terkedilen bazı bağlardan da söz edebiliriz. Radje Susoje'nin Neretva nahiyesinin Cadulj Dol köyünde ve Kristian Vukota'nın bağına sınır olan (Vukota Kristiyan yeri hududıyla ve Pretkucac diye bilinen bağ (Radoje Şuşoye nam Kristiyan'dan hali kalan Pretkukaç demekle ma'ruf bir pare bağ) gibi (**24 nolu defter**, varak 111a ve **212 nolu defter**, varak 340b). Yine Brod nahiyesinin Soce köyünde, Kristian Svitac tarafından terkedilmiş bir bağ (İstivaç nam Kristiyan'dan kalmış pare harab bağ)dan söz edilir. Bu ifade en eski defterde bulunmaktadır (s. 64).

E. Çiftlikler

Ankara'da Kadastro Genel Müdürlüğü arşivlerinde bulunan 1586 nüfus sayımı defterlerinde (No. 7), Neretva nahiyesinde Kristianlar tarafından işletilen iki çiftlikten söz edildiğini görüyoruz. Bunlardan biri Sopotnica'da metinde adı okunamayan bir Kristiana (varak 30a), ve diğeri Selo'da yine adı okunamayan (aynı varak) bir Kristiana aittir.

F. Mülk

Burada, bir Kristian kadın olan Yelosava'nın (Mülk-i Kristiyan Yelosova, bağ: 1) malı olan bir bağın **5 nolu defterde** (varak 175b) zikredilmiş olduğunu söyleyelim.

G. Terkedilmiş Kristian meskenleri (Seliste)

1489'dan XVI. yüzyıl sonuna (yani 1588'den sonra) kadar hazırlanmış çeşitli nüfus sayımı defterlerinde terkedilmiş Kristiyan meskenlerine (Kristiyan seliştesi) rastlıyoruz:

Olovci nahiyesinin Pridvorica köyünde terkedilmiş bir Kristiyan meskeni (Kristiyan seliştesi)nden (**24 nolu defter**, varak 184b; ve **211 nolu Defter**, varak 41b), veya "Kristiyan seliştesi diye bilinen yer" (Kristiyan seliştesi demekle ma'ruf yerlerdir)den söz edilir (**157 nolu defter**, varak 50a, ve **211 nolu defter**, varak 41b); Maglaj nahiyesi Ricice köyünde de bir terkedilmiş Kristian meskenine rastlıyoruz (**432 nolu Defter**, varak 125a; **Ankara 5 nolu defter**, varak 232b).

H) Gayr-ı menkuller (zeminler)

Foca kazası Zagorje nahiyesinin Yukaru (Gornja) Trnavica köyünde "Kristiyan Dol" diye anılan bir gayr-ı menkul vardır (**Ankara 8 nolu Defter**, varak 141); Brod nahiyesinin Dusina köyünde bir gay-i menkul kristiyan payı (hisse) vardır (**432 nolu Defter**, varak 443b); nihayet Hrtar nahiyesinin Gornja Tatovnica köyünde Kristian ve Voynukların elindeki (Zeminhâ der yedi Kristian ve Voynûgân) gayr-ı menkulleri zikrederim (**Ankara 8 nolu defter**, varak 129a).

I) Tarlalar

Olovci "Mercatum" (bazar)unda "Hass-i padişâhî"ye ait bir tarla, bir "Hassa" tarla "Kristijanski gaj" (Kristian ormanı) diye adlandırılır ve **24 nolu defterde** zikredilir (varak 9b).

J) Kristiyan Bostanlığı

Brod nahiyesi Banic Brdo köyünde bir "Kristiyan Bostanlığı"ndan söz edildiğine şahit oluyoruz (**432 nolu Defter**, varak 456a).

K) Kristiyan Yerleri

Yerler belirtilirken Kristian adı sık sık geçer. Bunları şöyle tasnif edebiliriz:

1. Kristian yeri. Bu ad altında, Brod nahiyesi Dusina köyünde Kristiyanlar tarafından terkedilmiş "Seliste" adlı bir tarla, yine Stub (?) yakınında bir tarla bulunduğunu görüyoruz (**432 nolu defter**, varak 443b).

Brod nahiyesinin Tatina (veya Babina) köyünde Kucanik Baştinasında "Kristiyan yeri" adında yerler (Kristiyan yeri demekle ma'ruf olan yerler) vardır (**211 nolu Defter**, varak 313a).

2. Sarajevo nahiyesi Hrasnica ve Hrancic köyünde İlyas oğlu Hüseyin ve Ali'nin, aslında bir kristiyan yeri olan ve atalarından miras yoluyla edindikleri (Atalarından müntakıl olan Kristiyan yeridir) bir çiftlikleri vardır. Buradan, Ali, Hüseyin, ve babaları İlyas'ın BOgomil oldukları çıkarılabilir (**157 nolu defter**, varak 346a).

3. Neratva nahiyesinin Osik köyünde Kristian yerleri (Kristiyan yerleri) diye adlandırılan bir çiftlik (sahibinin adı okunamadı) (**Ankara 7 nolu defter**, varak 44b).

Yine Foca kazası Osanica nahiyesinin Rije-soma (?) köyünde Ostoja Kristian, Vukas ve Radosav Kristian ve Nedeljo (?) Kristian'ın bağları ve yerleri (Ostaja Kristiyan ve Vukas ve Radosav

Kristiyan ve Nedelyo Kristiyan yerlerin ve bağların) (**Ankara 8 nolu defter**, varak 114a).

Brod kazası Lasva nahiyesinde **432 nolu defterde** belirtildiği üzere Kristiyan yerlerinin yarısının bir kısmı olarak (varak 264b) belirtilen bir yer vardır (Kristiyan yerleri nisfının bir mikdar yeridir), veya **Ankara 11 nolu defter** belirtildiği üzere bu yerin yarısı olarak (Kristiyan yerlerinin nisfidir) belirtilen (varak 264b) bir yer vardır.

4. Visoko kazasının Kresevo nahiyesinde Radonja Gost'a ait bir "selişte" vardır ki, gerçekte Kristian topraklarıdır (**Çiftlikler defteri**, varak 4).

Sarajevo nahiyesinin Naherevo köyündeki bir çiftliğin bulunduğu yerlere Kristian yerleri denir (Kristiyan yerleridir). **157 nolu defter**, varak 257a; no. 211, varak 386a).

Visoko nahiyesinin Zabsan Lug köyünde Kristiyan yerleri bulunmaktadır (Kristiyan yerleridir) (**212 nolu defter**, varak 191a).

Olovci nahiyesinin Dolnji Polesic (?) köyünde bir çiftliğin bulunduğu yerlere Kristiyan yerleri denir (Kristiyan yerleridir..) (**432 nolu defter**, varak 133b).

Aynı belirleme (Kristiyan yerleridir), Uskoplje nahiyesinin Skrobovic (?) köyündeki bir çiftlik (**Ankara 13 nolu defter**, varak 66), ve yine Borac nahiyesinin Prckovo köyündeki bir çiftlik için kullanılmıştır. (**Ankara 5 nolu defter**, varak 203b).

Lasva nahiyesinin Bila köyünde, Izliveni Potok deresi yakınında Kristian yerleri (Kristiyan yerleridir) bulunur (**432 nolu defter**, varak 489a).

5. Sarajevo nahiyesinin Luka köyünde İvan oğlu Mustafa ve İskender oğlu Bali'nin çiftliğine ait üç tarla (Kristiyan yerlerinden üç pare tarla) (**157 nolu defter**, varak 391b, ve **432 nolu defter**, varak 209a).

6. Ankara 5 nolu defterin gösterdiği üzere Borac nahiyesinin Dolnji Lepenac köyünde Kristiyanlardan (tapu) ile satın alınmış tarlalar sözkonusudur (varak 183a).

7. Sokol nahiyesinin Kunovo köyünde Mahmut ve babası Radko'ya ait çiftliğin bulunduğu yerler, özellikle Herceg zamanından beri ellerinde bulundurdıkları yerler (Çiftlik-i Mahmud

ma'a pedereş Radko. Mezkur köyde Hersek zamanından beri tasarruf idegeldükleri kendilerin yerleri) ve Kristian Cvatko Gost'un elinde bulunan yerler (Ve Kristiyan Cvatko Gost tasarruf itdüğü yerler) (**İstanbul 5 nolu defter**, varak 107b).

8. Sarajevo nahiyesinin Dolac köyünde Kristian Milun'dan gelen (Kristian Milun yerleridir) bir çiftliğe işaret edilmektedir (432 nolu defter, varak 223).

9. Sarajevo nahiyesinin Doljani köyünde, Vayvoda Hoşkadem'e ait, Kristian Radin'den gelen işlenmiş (hali), bir çiftliğin üçte birlik yeri (**En eski defter**, s. 83).

10. En eski deftere göre (s. 83) Visoko nahiyesinin Kaostica ve Gomionica köylerinin sınırları ile Bawwab Hüseyin'in çiftliğini oluşturan arazi arasında boş Kristian arazisi (hali kalmış Kristiyanlar yeri) bulunmaktadır.

11. Visoko nahiyesinin Visnjica ve Gomionica köyleri sınırı üstünde Udovicic Hasan Beg (antahvil-i Udoviçic Hasan Beg)'den gelen Ahmed oğlu Barak ve dört ortağının çiftliği bir Kristiyan toprağıdır (Kristiyanlar yeridir) (**157 nolu defter**, varak 95b ve **211 nolu defter**, varak 241a).

12. **432 nolu defterde** (varak 335) Visoko nahiyesi Zabsan Lug köyünde Kristian toprakları diye bilinen yerler bulunmakta olduğu kayıtlıdır (Kristiyanlar yerleri demekle ma'ruf yerler).

13. Visoko nahiyesi Toplica köyünde Radic oğlu Nasuh'un çiftliği Kristiyan yeri olarak (Kristiyanlar yerleridir) sadece **157 nolu** (varak 483b) ve **211 nolu defterlerde** (varak 246b) değil, yarım yüzyıl sonra **Ankara 11 nolu defterde** de (varak 190a) belirtilmiştir.

Aynı belirleme (Kristiyan yerleridir, Kristiyanlar yerleridir) **211 nolu defterde** (varak 247a) ve **Ankara 11 nolu defterde** (varak 190a) Visoko nahiyesinin Toplica köyünde Süleyman oğlu Ali ve Bali'nin ve Şehirli Mehmed oğlu Musa, Faik ve Said'in çiftliği için de yapılmıştır.

Yine aynı köyde bir başka çiftlik, Yusuf oğlu Mehmed'in ve Abdullah oğlu Hamza'nın çiftliği aynı belirlemeyi taşır (Kristiyan yerleridir). Bu çiftlik hem **211 nolu** (varak 247b) ve **Ankara 11 nolu defterde** (varak 190a), hem de çiftliklere

ait defterde zikredilmiştir (varak 7a).

Visoko nahiyesinin Visnjica köyünde de Kristiyan yeri olarak belirtilen (Kristiyan yerleridir) bir çiftlik vardır (**432 nolu defter**, varak 394a).

14. Kristiyanların terkettiği yerlere, şimdi Sarajevo nahiyesinin Ljubogosta köylülerine ait olan (Şimdi köy halkı elindedir) İsmail diye birinin çiftliği (Kristiyanlardan mahlûl kalan yerlerdir) bir örnektir (**24 nolu defter**, varak 412a).

Aynı köy halkına ait bir çiftlik de aynı şekildedir (Kristiyanlardan hâlî kalan yerlerdir) (**Ankara 11 nolu defter**, varak 77a).

15. Neretva nahiyesi Orahovica köyünde "Babino Brdo" mevkiinde "Mel'un Kral"ın, köy sakinlerine vermek üzere Kristiyanlardan aldığı (*Kral-ı laîn Kristiyanlardan alub ahâli-i karye-i mezbûreye virdügi...*) yerler vardır. Bu ilginç not, bize, katolik Bosna krallarının Kristian tebaasına nasıl kötü davrandıklarını göstermektedir (**157 nolu defter**, varak 297b). Onbir yıl sonra da aynı not düşülecektir (**212 nolu defter**, varak 341b).

16. Hrtar nahiyesi Gornja Tatunica köyünde, köye yabancı Kristiyan ve Voynukların tuttukları yerler vardır (Klarye-i mezbûrede Kristianlar ve Voynuklar hâriçten yar dutarlar; Padişaha harac ve ispence eda idüb öşürlerin virürler diyû, Mevlâna Vildan deftere sebt itmiş, girû ol üzere kayd alındı) (**24 nolu defter**, varak 317a).

Burada H. bölümündeki (gayr-ı menkuller) belirleme, neredeyse bir yüzyıl sonraya ait de olsa (**Ankara 6 nolu defter**, varak 129a) hatırlanabilir. Tatunica köyünün adı orada Tatovnica'dır.

Kom kazası Pribud nahiyesinin Gonja Blizna, nam-ı diğer Potok köyünde, Radko oğlu Hasan ve Mahmud'un çiftliğinde Kristian Vukas, Cvitko ve Vukasın'ın kullandıkları yerler vardır (Vukas, İçvitko ve Vukaşın nam Kristiyanlar tasarruf itdüğü yerleri) (**Ankara 8 nolu defter**, varak 195a).

Yine Kladanj nahiyesinin Kukorina köyüne yakın Pribiznica (?) köyünde kristiyanların sahip olduğu (Kristiyanlar duttuğı yerlerdir) (**Ankara 11 nolu defter**, varak 108a).

Nihayet Vrucan köyü sınırlarında Kristian Bozicevic'in kral tarafından kendisine verilen

yerleri vardır (Kristian Bojiçević yerleri ki kral elinden almışmış) (**En eski defter**, s. 65).

L) Kristian yaylakları (Yaz otlakları)

Nüfus sayımı defterlerinde zikredilen yaylaklar arasında iki yaylak Kristiyan emâresi taşır:

Uskoplje nahiyesi Zdrmcı köyünde bir "yaylak" vardır ki, bu yaylakın bir kısmı Kristiyanlık adını taşır (**Ankara 8 nolu defter**, varak 76a).

Foca kazasının Osanica nahiyesinin Rešet-nica köyünde, Ankara 8 nolu defterin gösterdiği üzere vaktiyle Kristian yeri olan Kristian yeri olan (Kristiyan yerleri imiş) bir yaylak vardır (varak 119a).

Sonuç

Görülüyor ki, 1469'dan XVII. yüzyıl başlarına kadar, aşağı yukarı birbuçuk yüzyıl boyunca Kristiyanlar Türk belgelerinde zikredilmiştir.

Türk hakimiyetinden az önceki dönemde Bosna ve Hersek'teki nüfusun büyük bölümünün -çağdaş belgelere göre- Bogomil olduğu dikkate alınırsa, Bogomillerin Türk belgelerinde -en eski belgelerde bile- nâdiren zikredilmesi Boşnakların daha başka bir ifadeyle Bogomillerin II. Sultan Muhammed tarafından fethedilen Bosna'nın bölgelerinde İslam dinine kitleler halinde ve bir defa da (bir uğurdan)³⁴ girmelerini isteyen yeniçeriler kanununun (Kavanin-i Yeniçeri)³⁵ ve mahalli geleneğin söylediklerini teyid eder mahiyettedir. Zira daha sonraları meydana gelen birkaç ihtida olayı hiçbir şekilde bu genel hükmü değiştiremez. Bu ifadeler bile bazen onların geçişlerinin basit bir izinden başka bir şey değildir. (mesela Kristiyan adıyla bilinen topraklar, Kristiyan tarafından terkedilen toprak v.s.).

Vakia, görüldüğü üzere münhasıran Kristiyanların oturduğu, sadece birkaç köy vardır. İki köyden başka, aile reislerinin adlarını bildiğimiz yer de yoktur: Yedi hanesi kristian olan, Samobor nahiyesinin Restoka köyü, ve altı hanesi Kristiyan olan Borovac nahiyesinin Ribic köyü. Diğer köyler hakkında ise sadece hane (aile) sayısı veya bekar sayısı belirtilmiştir. Özellikle de şu on köy için:

Buradan -Rastoka ve Ribic köyü dahil- 126 aile ve 5 bekar gibi bir toplam ortaya çıkar. Her aile (hane) için beş sayısını ortalama sayı kabul edersek zikredilen köyler için 635 gibi o devir için hayli önemli bir nüfus sayısı elde ederiz.

1. Borac nahiyesi	Prekvo (?) köyü	34 hane	4 bekar
2. Vrabac nahiyesi	Bila köyü	6 hane	—
3. Konac Polje nahiyesi	Gradac köyü	4 hane	—
4. Bistrica nahiyesi	Milotina köyü	11 hane	—
5. Dubrovnik nahiyesi	Hoceve (?) köyü	11 hane	—
6. Dubrovnik nahiyesi	Brezovica köyü	14 hane	—
7. Dubrovnik nahiyesi	Dubrovnik köyü	10 hane	—
8. Borovac nahiyesi	Idbar (?) köyü	4 hane	—
9. Neretva nahiyesi	Osik köyü	6 hane	1 bekar
10. Neretva nahiyesi	Trebun (?) köyü	13 hane	—

Bunlara, isimleri diğer kolonlarda (Baştina, Bağlar vs.) geçen Kristiyanları ilave edersek, sayıları elli kadar artar. Bütün bunlar, Bosna Krallığının düşüşünden ve onların İslâm dinini kabul etmelerinden sonra Saf Bogomillerin (Kristiyan, Bogomiles-purs) sayısı hakkında bize yeterince açık bir fikir verir. Bunların adlarını da biz, yedide bir oranında biliyoruz.

İşaret etmek gerekir ki, Türk belgelerinde, Bosna Kilisesi'ndeki yüksek düzeydeki kimse-lerin adları çok ender olarak zikredilmiştir. Sadece iki "gost"un (Bosna Kilisesi temsilcisi, A. Soloviev'in adlandırmasıyla "visitateur"; "djed"lerinden veya "Starac"larından, yani "stojnik"lerinden hiçbir işaret sözkonusu olmaksızın) adı geçmektedir. Bunlardan biri, Sokol nahiyesinin Kunovo köyünde toprağı (yerler), Mahmut ve babası Radko'nun çiftliğinin bir parçasını oluşturan Kristiyan Cvitko Gost'un (**İstanbul 5 nolu defter**, varak 107b), ve diğeri seliştesi, Kresevo nahiyesinde Yunus oğlu Hayreddin'in çiftliğinin bir parçası olan Radonja Gost'un (**Çiftlikler defteri**, varak 4a) adıdır.

Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, XVI. yüzyılın sonuna kadar Kristiyanların İslâm dinine girmeye devam ettikleri görülür. Gerçekten de, **Ankara 6 nolu defterde** Radosav Kristiyan'a ait bir baştinanın Müslüman oğlu İnehan (Baştina-i Radosav, der yed-i İnehan veledes) tarafından işletildiğini görüyoruz (**Ankara 6 nolu defter**, varak 129a). Bu baştina Hrtar na-

³⁴Kavânin-i Yeniçeriyân, Bayezid Umumi Kütüphanesi, yazma, (Veliyüddin Efendi Bölümü, No. 1973, varak 10b); Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan Bölümü, No. 1319, varak 12a). Ayrıca bkz. Dr. Saffet Beg Basagic, *Bosnjaci i Hercegovci u islamskoj knjizevnosti*, Sarajevo 1912, s. 4.

³⁵Mesela bkz. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi 2068 nolu yazma (Nakibu'l-Eşraf Esad Efendi Koleksiyonu), varak 8a.

hiyesinin 'Gornja Tatovnica köyündedir. Yine, Brod nahiyesinin Bristno Ustye (?) köyünde Radic Kristian'a ait bir başka baştina Müslüman kardeşi Mustafa tarafından işletiliyordu (Varak 137b: Baştina-i Radic Kristiyan, der yed-i Mustafa biradereş).

İstanbul (Başvekalet Arşivi ve Belediye Kütüphanesi) ve Ankara (Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü) Türk Milli Arşivlerinde bulunan nüfus sayımları resmi kayıtlarından elde edilen Türk belgeleri gözden geçirilirse şu sonuçlara ulaşılır:

1. Türk belgeleri, XV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın sonuna kadarki dönemde Bosna ve Hersek'te Kâmil Bogomiller (Kristianları) in varlığını tanımaktadır.

2. Kristiyanların ortadoks ya da katolik olarak kabul edilemeyeceklerinin delili, Türk belgelerinin onları "Gebr" ya da "Kâfir" olarak adlandırmalarıdır.

3. Bosna'da Osmanlı hakimiyetinin başlangıcında münhasıran Kristiyanların oturduğu köyler vardır. Ancak daha sonra onları dağılmış görüyoruz.

4. Kristiyan adının birkaç köye verildiğini de unutmamak gerekir.

5. İşaret etmek gerekir ki, Bogomillerin "visitateur"leri ("gost"lar) Türk belgelerinde çok ender olarak zikredilmiştir. Bu cümleden olmak üzere sadece iki ad zikredilir (Cvitko Gost ve Radonja Gost).

Biz sadece; Kristiyan adının açıkça belirtildiği durumlar üzerinde durduk, ancak "yeni Müslüman" (Müslim-i nev) ifadelerinin veya İslama yeni girmiş kimselerin gayri Müslim babalarının ve kardeşlerinin isimlerinin söz konusu edildiği durumlar üzerinde durmadık. Aslında, yeni Müslamanın hangi dine mensub olduğunu yani ortodoks mu, katolik mi, ya da bogomil mi olduğunu belirlemek gerçekten de son derece güçtür.

Şimdiye kadar, bir problem, değerli doğu belgeleri ihmal edilerek, hep batı belgeleri ışığında ele alınmıştır. Biz bu tebliğimizde size, ilk defa, Türk milli arşivlerinde bulunan otantik ve neşredilmemiş belgelerden bir muntasar sunduk.

Bu mütevazı tebliğimizin, Bosna'daki bogomil meselesinin karanlık bir kaç noktasının aydınlatılmasına katkıda bulunacağını ümid ediyoruz. Bu problem son zamanlarda tekrar ele alınmıştır. Biz, bu problemin daha öncelere na-

zaran bugün daha bir tarafsızlıkla ele alındığını görmekten dolayı mutluyuz. İnancımız odur ki, böyle bir problemin çözümüne sadece tarihi ve bilimsel hakikat yardımcı olacaktır.

Açıklamalar

1. Burada biz kendimizi, Kâmil Bogomiller hakkında Türk belgelerindeki bilgileri özet olarak sunmakla sınırladık. Kristiyanlardan söz eden bütün Türk belgelerini yakında yayınlamak niyetindeyiz.

2. Arap harfleriyle yazılmış gayr-ı müslim kişi adlarının, veya yer adlarının okunmasında ve yazılmasında yer yer tereddüde düştüğümüz oldu. Bazı adların sonuna soru işareti koymamızın sebebi budur. Bereket versin ki, bu boşluklar, söz konusu belgeden çıkarılan sonuca etki edecek türden boşluklar değildir.

3. Kristiyan adının okunuşuna gelince, -Arap harfleriyle yazılmış bu sözcük Karstiyan olarak da okunabilir. Biz Kristiyan şeklini, neredeyse bütün Yugoslav araştırmacılar tarafından da kullanılan şekli (Krstjani) tercih ettik.

4. Belgeleri zikrederken, daha önce her belgeden okuyucunun ulaşabileceği şekilde yeterince söz etmiş olduğumuzdan, tarih vermektizin her belgenin sadece sayı ve sayfasını vermekle yetindik.

5. Bildirimizde, "çiftlik", "mezraa" vb. Türkçe terimleri, yaklaşık çevirilerini vererek olduğu gibi kullandık. Çünkü bu kavramlar farklı anlamlara gelebilir. Ancak durumun böyle olması bizim konumuz bakımından bir önemi haiz değildir. Bununla birlikte, bir örnek olmak üzere Profesör Ömer Lütfi Barkan'ın, çiftliklerin çeşitli türlerini incelediği **İslâm Ansiklopedisi**'ndeki (Türkçe neşri, "çiftlik" mad.) çiftlikler hakkındaki makalesini bir örnek olmak üzere zikredebiliriz. Ayrıca bu makalenin Hamud Hadzibegic tarafından yapılmış çevirisine bakılabilir (**Godisnjak Istoriskog Drustva Bosne i Hercegovine**, Sarajevo 1950, II, 287-298).

6. Türkçe sözcüklerin yazımında Türkçe'nin güncel yazım şeklini, Arapça sözcüklerin yazımında Paris "Société Asiatique" tarafından kabul edilmiş olan transkripsiyon şeklini ve Boşnakça sözcüklerin yazımında da güncel Boşnakça'nın yazımını kullandık.

7. Ne yazık ki Maja Miletic'in Bosna Kristianları hakkındaki araştırması yayınlandığı sırada bizim tebliğimiz baskıya verilmişti. Bkz. Maja Miletic, I **"Krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra**, Roma 1957.